

CUERA 1956

ANNADA I

1. CUDISCHET

RADIOSCOLA

Organ della Cumissiun radioscola romontsch

Gian Marchet Colani 1772 — 1837. (Foto B. Schocher, Puntraschigna)

Ediziun della Cuminonza Radio Romontsch

Redacziun: Alfons Maissen, Cuera

Stampa Romontscha Mustér

Program radioscola romontsch 1956
Tuttas emissiuns han liug dallas 14.30 — 15.00

Temps	Autor e tetel dell' emissiun	Classa
Gliendisdis 6 de fevrer 14.30—15.00	Emissiung Surmeir Bonifaci Plaz, Savognin La muntada da cattadas preistoricas e nos sacuntigneir	7 — 9
Gliendisdis 5 de mars 14.30—15.00	Emissiun Sutselva Jonas Barandun, Trin Las veias malas	dalla 5 naven
November 1956 in gliendisdis 14.30—15.00	Emissiun Surselva Alfons Maissen, Cuera Co nos vegls meisters baghegiavan!	dalla 4 naven
December 1956 in gliendisdis 14.30—15.00	Emissiun Engiadina Giacumin Steinrisser, Schlarigna Gian Marchet Colani	dalla 4 naven

Introducziun

Per igl onn 1955 ha il Studio de Turitg giu concediu a nus Romontschs duas emissiuns **Radioscola** per emprova. Ellas han giu bien success, ton che la direcziun dil Radio ha reservau per dacheudenvi 4 emissiuns scolasticas regularas ad onn. Quei ei in bi progress, in agid che descha engraziament a signur **directur dr. J. Job**.

Buca daditg ha il **Radioscola svizzer** festivau ils 25 onns de sia existenza. Per far diever dellas grondas experienzas dils umens de quella biala instituziun (Schweizer Schulfunk) ha la **Cumissiuun radioscola romontsch** envidau ils inspecturs de scola romontschs, ils auturs d'emissiuns scolasticas, lura signur **dr. A. Ribl**, directur dellas emissiuns romontschas ad ina sesida a Casti. Vicedirectur dil Studio de Turitg, **Hans Bänninger**, che fa part della Cumissiuun radioscola svizzer gia dall'entschatta, referescha a **Casti** en interessanta moda sur sias profundas enconuschientschas en caussa, e dat sclariment a tut duandar dils presents. Dalla discussiun seresulta la gronda impurtonza ded emissiuns per la scola, denton era la greva missiun che quellas tschentan als auturs. Hans Bänninger fa cunzun attents ils auditurs de buca vuler dar als scolars memia bia perdertadad e scienza. Ins dueigi sche pusseivel partir ded eveniments plascheivels ed interessants che appelleschien al sentiment ed al cor dil scolar. Vuler porscher memia bia material fussi ton sco de purtar aua silla roda mulin.

Era la damonda d'ina **Gasetta radioscola romontsch** vegn ventilada e beneventada. L'emprema annada seprenta cheu en bi vestgiu e cuntegn las preparaziuns de tuttas 4 emissiuns de 1956. Il text ei fatgs en emprema lingia per ils scolasts e vul buca dar il cuntegn dell'emissiun, mobein in'idea, ina basa de quei che vegn tractau ell'ura.

Tut quellas breigias e cuosts che la **Cuminonza Radio Romontsch** surpren cun tonta capientscha, havess zun negin senn sche ils signurs scolasts sedessen buca tutta breigia

de preparar las lecziuns culs scolars. Ils signurs inspecturs ein sedecarai prompts de gidar ed intimar las conferenzas de promover quei niev contact denter radio e scola. Vegli mintgin esser gideivels a realisar ina biala idea che sa daventar impurtanta per l'instrucziun en nossas scolas romantschas.

Per la Cumissiun radioscola:

Alfons Maissen, Cuera

Cumissiun radioscola

Jonas Barandun, Trin

Toni Mark, Casti

Alfons Maissen, Cuera

Jon Semadeni, Scuol

Dr. Adolf Ribi, Studio Turitg

Als magisters Rumantschs

Las duos emissiuns da prova per las scoulas rumantschas dals 27 schner e 15 marz 1955 han gnü in general ün bun success. Ellas sun gnüdas tadladas cun plaschair ed interess tant in Surselva co in Grischun central ed Engiadina-Val Müstair, e divers magisters as han fats sentir pro l'incombenza da la SRR in sen positiv sur da l'impreschiun ch'els ha gnü da quellas. Per il 1956 aisa danöv previs üna seria dad uras da radio-scula rumantschas chi resguardan ils singuls idioms e vulessan quant pussibel esser üna punt tanter els. Als stimats collegas mettaina a cour da sustgnair persunalmaing quai bel intent e collavurar in sen activ vi dal svilup da nossas emissiuns rumantschas. Per arrivar al böt faja dabsögn da megldrar our da las experienzas fattas tant il programm co las emissiuns svesa. Il fögl RADIO-SCOLA cha Vus survgnis quia ais destinà a l'adöver direct ill'instrucziun, sumgiaintamaing a las gazetinas da lingua tudais-cha e francesa edidas a quai scop. I vain perquai racumandà da l'tgnair in salv e far eir plü tard adöver dad el. Fat il bain da profitar da quai mez d'instrucziun chi üna jà vuless esser da valur, e scha in chün ha üna bun'idea co ch'el pudess gnir inrichi, ch'el detta part da quella!

Sco l'an passà das-chainsa alura repeter il giavüsch: **Sapchantai minchün als organs da la CRR da Voss'impreschiun reg. las differentas emissiuns!** Dit che chi As ha plaschü vi da quellas e che chi as laschess far meglder! Nos incombenza per las recepziuns da scola da la CRR, **signur prof. dr. Alfons Maissen a Cuera**, As ingrazcha ouravant per Vos avis e sta cun ils suotsegnats insembel a disposiziun per sclerimaints giavüschats. In quai sen salüdain nus cun plaschair la cuntinuaziun da las emissiuns radioscolasticas rumantschas e racumandain quellas a Vossa bainvuglientscha. Bun success!

Glion, Lantsch e Sent, als 28 schner 1956

Ils inspectuors scolastics rumantschs:

Leo Bundi

Gion Duno Simeon

Töna Schmid

La muntada da cattadas preistoricas e noss sacuntigneir

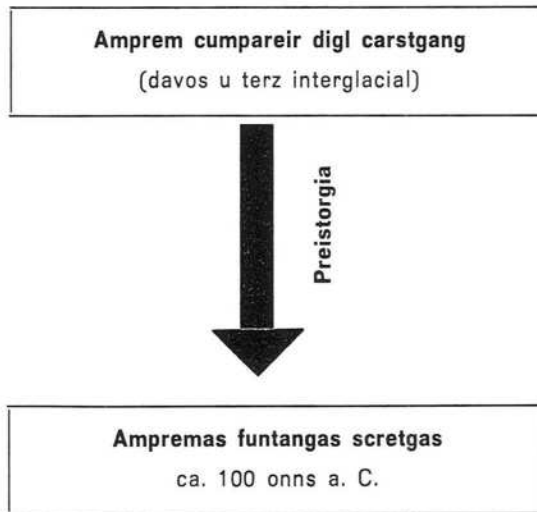
Emissiung Surmeir

Bonifaci Plaz, Savognin

Chesta emissiung radioscola sur dallas cattadas preistoricas e sia muntada per la scola e per noss sacuntigneir ò igl intent dad interessar e sclareir igls scolars an fatgs dalla preistorgia. Oz è la preistorgia, la kala ò fatg durant igls davos 50 onns antras numerosas cattadas en enorm progress, betg angal davan-tada ena scienza tgi vign dozada sen las universitads, ma tgi ò er catto ingress ainten noss codeschs da scola ed è uscheia eida ve ainten l'instrucziung dalla scola populara da nossa tera. Ma la cunaschentscha ed igl interess lotiers n'è pero betg anc general. Parchegl egl bagn giustifitgia da porscher an ena emis-siung ensatge sur da chella interessanta part dall'istorgia.

Tge ancligiainsa sot preistorgia? La definiziung è la sequenta: Preistorgia u istorgia primitiva cumpeggia igl spazi da taimp davent digl mument, noua tg' igls **amprens abitants** d' ena tera u cuntrada cumparan, anfignen tar las **ampremas funtangas documentadas** an scretg. Chegl tgi è succedia **ensacuras** ed **ensanouas** (sainza documaints scretgs) è igl object dalla preistorgia.

Survista dallas periodas geologicas dalla tera

Igl scolasts vignan intimos da preparar e declarar an moda simpla e concisa las suandantas epocas geologicas dalla tera.

Sen igl **taimp primitiv** dalla tera, sen la cala i pudeva anc exister da nignas schorts createiras viventas, suondan 4 epocas geologicas, ainten las calas cum-paran tschertas plantas e tscherts animals. Chellas catter epocas u periodas portan igls sequents noms:

1. taimp **primar** u igl taimp antic dalla tera,
2. taimp **secundar** u igl taimp da mez dalla tera,
3. taimp **terziar** u igl taimp nov dalla tera,
4. taimp **quartar** u igl **diluvium** u er igl **taimp dil glatsch** (glacial).

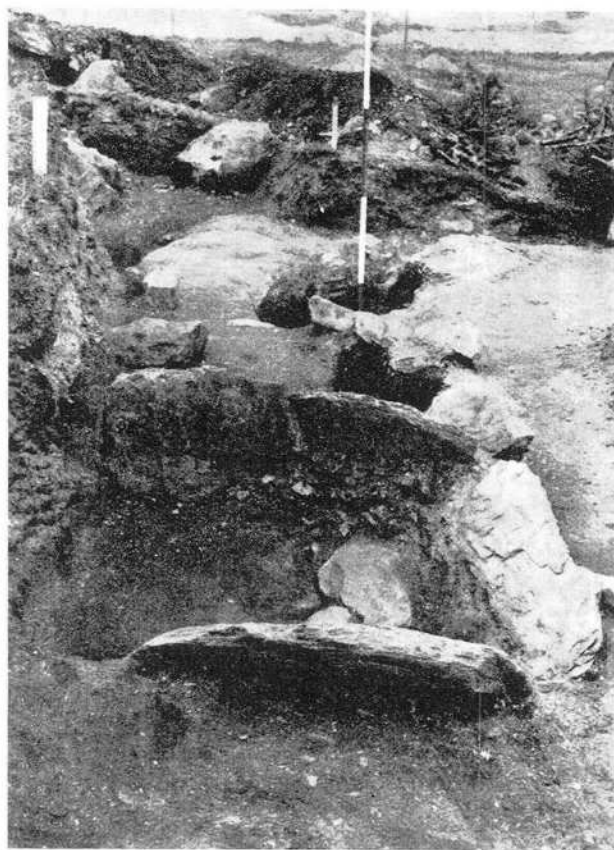
Igl taimp **quartar**, **diluvial** u **glacial** vign puspe partia aint an 4 periodas glacialas cun treis periodas interglacialas:

a) l' amprema perioda digl glatsch
1. interglacial b) la sagonda perioda digl glatsch
2. interglacial c) la terza perioda digl glatsch
3. interglacial = carstgang d) la carta perioda digl glatsch.	}	1 milliung onns

Or da cals muteivs la tera durant chella epoca glaciala sa sfardava da taimp an taimp talmaintg, tgi igl glatsch pudeva sa furmar, so ins betg franc. Durant mintga perioda glaciala eran p. ex. l' Europa settentriunala, las Alps e veagiu anfignen la Lumbardeia surtratgas cun glatsch. Durant periodas glacialas pudevan an

chellas cuntradas exister angal plantas ed animals adatts per tal clima freid, las otras createiras viventas sa tiravan an cuntradas pi mievlas. Tranter mintga perioda glaciale davigl periodas d'en clima pi moderato e la correspondent flora e fauna (plantas ed animals) scatscheda antras igl clima glacial returnavan puspe. Las periodas pi mievlas nomn' ins periodas interglacials.

Igls relicts igls pi vigls digl **carstgang** an Europa dateschan or dalla davosa perioda interglaciale, v. d. tranter la terza e quarta perioda glaciale. El ò damai anc fatg tras ena perioda digl glatsch. An nossa Svizra cumparan igls **amprems carstgangs** er ainten igl **davos u terz interglacial** cun la cunashainta cultura digl Drachenloch, Wildkirchli e Wildenmannisloch (Paleolithicum alpin) an nossa tera orientala.

Murmarera, stabilimaint d'ena culareia da fer. Davant en depot circumdo da plattas, davos chel en beglet da lagn, agl li digl fist igl foss da cular igl fer. Foto: Müller M. (Or digl 43. Rapport dalla »Soc. Svizra p. Preistorgia«)

Uscheia pudainsa deir tgi:

la preistorgia svizra cumpeggia damais igl taimp davent digl davos interglacial e tanscha anfignen ca. 100 onns a. C. cun l'èra digls Romans, noua tgi nous cattagn las empremas tradiziuns istoricas deponeidas an scretg.

Partiziung digl taimp preistoric.

Nous lagn ossa menziunar la partiziung digl taimp decurria siva l' **emprema constataziung digl carstgang** an nossa tera. Chellas partiziungs èn fatgas sen fundamaint digl **material**, or digl cal igl carstgang construiva u fabritgiva objects d' adiever (artefacts = fatgs cun art) u er sen fundamaint da tscherts indrezs ed usits, tgi el veva durant las diversas periodas da taimp p. ex. fossas ainten collinas, palissadas etc. Parchegl vign igl taimp preistoric dividia an dus grondas partiziungs:

igl **taimp digl crap**

igl **taimp digl metal**.

Chellas dus partiziungs principalas vignan puspe parteidas aint an **sotperiodas u epocas**.

Taimp digl crap:

1. Igl **taimp paleolitic** u igl taimp vigl digl crap (paleios = vigl; lithos = crap) è igl taimp durant igl cal igl carstgang construiva fitg primitivamaintg objects or da crap u oss. L' emprema mesadad da chella perioda vign numnada taimp **paleolitic veder u alpin** (alpin, parchegl tgi ainten las Alps mossan igls artefacts calitads specialas.) — La sagonda mesadad digl taimp paleolitic nomn' ins **paleolitic nov** u er »Magdalénien«, tenor la tanga »Madéline« an Frantscha cun massas objects da chella perioda.
2. Igl **taimp mesolitic** (mesos = mez), u igl taimp medieval digl crap.
3. Igl **taimp neolitic** (neos = nov) u igl taimp nov digl crap.

Taimp digl metal:

Sessour suondan las periodas digl **metal**, ch. v. d. noua ins fabritgiva e duvrava gaffanaglia ed oters objects da metal.

4. Igl **taimp digl bronz** (armas e gaffanaglia da bronz).
5. Igl **taimp digl fer**. Tar chella perioda distingu' ins puspe la mesadad vedra e la giovna.

La mesadad vedra vign er numnada: igl **taimp da Hallstatt**, tenor en martgea ainten la cuntrada austriaca cun numerosas cattadas da bronz e fossas or da chel taimp. — La sagonda mesadad digl taimp digl fer porta er igl nom: **taimp da La Tène**. Sper igl lai da Neuschatel schea chel li, noua tg' ins ò discuvert ena ploma objects appartenents alla sagonda mesadad digl taimp digl fer. — Sen chella perioda suonda igl taimp istoric.

Survista dallas periodas u taimps preistorics:

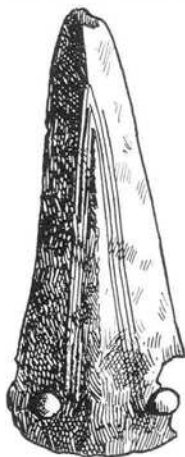
Periodas svizzras		Datas
1. Taimp paleolitic	anfignen ca.	10 000 onns a. C.
2. Taimp mesolitic	anturn	8 000 onns a. C.
3. Taimp neolitic	davent da anfignen	3 000 onns a. C. 1 800 onns a. C.
4. Taimp digl bronz	davent da anfignen	1 800 onns a. C. 800 onns a. C.
5. Taimp digl fer		
a) taimp veder = Hallstatt	davent da anfignen	800 onns a. C. 500 onns a. C.
b) taimp gioven = La Tène	davent da anfignen	500 onns a. C. 58 onns a. C.

Or da chest vast territori stuainsa nous ans restranscher sen ena suletta perioda e chegl sen chella **digl bronz**. Nous savagn oz sen fundamaint da numerosas scuvertas, tgi nossas valladas reticas eran durant chel taimp gio colonisadas ed abitadas anfignen sease pigl territori digl Ragn e digl En. Igl taimp digl bronz è fixo antras numerosas cattadas an bleras staziungs da noss cantung. (Varda carta aggiuntada). Las principalas staziungs appartenentas alla perioda digl bronz èn:

Lichtenstein sper Vaz sot	Plattas a Casti
Mutta da Falera a Falera	Caschligns sur Cunter
Grepault sper Trun	Padnal a Savognin
Crestaulta sper Surin	Tavo
Cresta e Petrushügel a Tgazes	S. Murezzan, funtanga minerala
Zernez e Suosch scu anc bleras otras pi pitschnas betg anc perscrutadas.	

Nezza d' en stilet an bronz e
scalgia da teracotga cun
ornamaints, Mutta Falera.
(Clischa: Mus. Federal, Turitg)

Vaschel da teracotga cun
ornamaint da corda,
Crestaulta/Lumbrein
(Clischa: Mus. Federal, Turitg)

Tgea da tscheba dalla gloua da bronz, Mutta Falera.
 Ins viglia observar la fegna ciselaziung. (Clischa: Mus. Federal, Turitg)

Durant igl taimp digl bronz cattaïnsa d'asper las palissadas giu d'asper igls lais er gio colonisaziungs sen la tera e principalment an noss cantung sen collinas expuneidas e per part fortifitgidas. Ena tala staziung furma igl Mot dalla Cresta d'asper Savognin, numno **Padnal**. Gio igl nom Padnal, tgi cumpara an 5 lis digl Grischung, è da derivanza fitg viglia ed ò la muntada da li fortifitgia. Sen chel li è igls davos onns nia discuvert diversas tgossas fitg interessantas or digl taimp digl bronz scu vaschela da teracotga da diversas furmas, rentgs, fiblas e glouas da bronz, farcla ed ena fitg interessanta furma da crap-lavez per cular glouas (confr. desegn da chella). Sur da chel li rachinta igl autour pi extandeidamaintg per igls scholars. Da chel taimp possedeavan igls carstgangs gio per gronda part tot gaffanaglia da bronz (bronz = $\frac{9}{10}$ rom + $\frac{1}{10}$ zegn). Els vevan ena cultura gio fitg avanzada, eran sesents, cunaschevan igl teisser, cultivavan sies êrs, gevan a tgatscha, cunaschevan gio igls animals dumestis, fabritgivan vaschela da teracotga, armas e gaffens an bronz, erigivan s'ras tgesettas e cunaschevan gio en cult. Scu li da cult extraordinari è da considerer Caschligns sur Cunter, tgi era effectivmaintg fitg manivel.

Scu ena extgavaziung vign fatga practicamaintg e scu chel pievelet primitiv luvrava ed abitava santignsa ainten l'emissiung. Per facilitar pero la lavour preparativa digls scholars lessan nous anc dar en per determinaziungs dalla »scienza digl badegl«. La preistorgia lavoura cun ageid da diversas **scienzas auxiliarias e cun diversas metodos**. Ella è ferm collieda cun:

- a) **La geologia**, la cala ans rachinta dalla furmaziung dallas muntognas, digls lais, digl avanzar e tschassar digls glatschers etc. Igls geologs constateschan las stresas geologicas e fixeschan la vigliadetna da chellas.
- b) **L' antropologia** (teoria digl carstgang) fixescha las diversas razzas umanas e dascreiva sies segns characteristics scu las furmas da tgavazzas e digl corp uman.
- c) **L' etnografia e etnologia** s' occupescha cun las differenzas culturalas tranter igls pievels, principalment tranter igls pievels primitivs. Cumparegliaziung da cattadas preistoricas cun gaffanaglia da pievels primitivs odierns ed interpretaziung da chellas.
- d) **La zoologia** s' interessescha tar extgavaziungs dall' ossa cattada e so mussar se, tge animals tgi existivan an chella perioda.
- e) **La botanica** lavoura cun las restanzas da plantas. Ena interessanta metoda applitgeida tar la scrutinaziung preistorica è l' analisa da pollas. Cun taraders vign tratg or digl terratsch provas ed igls semigns intercurias cugl microscop. Uscheia obtigna ins en maletg dalla flora, digl clima e parfign bagndouras dalla cultura digl resp. taimp.
- f) **La scienza linguistica** vign aglmanc duvrada tar las davosas epocas noua tg' ins o catto er stgers andezis da lungatg. Tar las periodas viglias ston tar nous angal las cattadas dar sclarimaint. Pero vign chella scienza applitgeida ainten igl orient.

Per la preistorgia furman sulettamaintg igls artefacts e relicts cattos las **principals funtangas**. Nous savagn destinguer suandantas catter schorts da cattadas:

1. cattadas d' abitaziungs e da colonisaziungs;
2. cattadas da lis da labour scu culareias, vaschelareias etc.;
3. cattadas da fossas e santieris;
4. cattadas da gartetg.

Applicaziung dalla preistorgia an scola.

Siva da chella introducziung generala e sistematica per mang digl scolast sto igl scolast neir preparo per la recepziung dalla emissziung an scola. Er co so mintgamai angal neir tratto en tgapetel u en toc or dall' istorgia primitiva, scu an noss cass p. ex. **igl taimp digl bronz**. Scu conclusziung lessan nous anc por-scher varsacants puncts per l' instrucziung practica:

- a) Scolars pi gronds gidan en verso preistoriograf tar ena extgavaziung practica digl conturn, fatga sistematicamaintg. Totta toccanaglia da cheramica ed oters relicts u artefacts an bronz u fer vignan rimnos, numeros e notifitgias tenor igl li da cattada. Fotografias, plans e desegns èn absolut bisignevels. Igl pi pitschen toc catto è da valeta essenziala per la preistorgia.
- b) Scolars amprovan da abritgier sez cun igl scolast ansemen gaffanaglia dad oss e da crap cugls madems meds primitivs scu igls amprems carstgangs. Els obtignan uscheia modells per la scola. — Fender crappa cun cogns da lenn. Mular e razger crappa. Furrar crappa ed ossa. Far guglias dad oss. En mulegn da fregna primitiv etc.
- c) Applicaziung ansemen cun tractar igls maletgs da parè preistorics an scola: Palissaders, abitants da tangas.
- d) Igl scolast vign edutgia da canoscher e stimar la cultura primitiva da noss amprems carstgangs. Confrontaziung cun la nosssa cultura moderna. El duess neir interesse per la preistorgia, senacheigl tgi el porta mintga toc da cattadas agl scolast u annunztescha cheigl agl proxim museum. Tottas cattadas sot tera crodan tenor lescha agl cantung.

e) La scola fo ena visita agl museum, noua tgi vign musso e declaro da vart compententa las cattadas preistoricas lò deponeidas.

Chegl tgi nous vagn catto anfignen ossa è angal ena pitschna part dalla cultura preistorica. Cants scazis stattan anc zuppos ensanouas sot tera e spetgan sen sia discuverta. Parchegl ègl nossa obligaziung da stimar e da mantigneir chels tresors antics per pudeir dar chels monumaints da cultura digls amprems carstgangs, igls cals òn cun sia lavour e fadeia ans musso la veia, anavant a noss successours.

Tgazar / Petrushügel, cuppa da teracotga p. part reconstrueida
(Or digl 31. Rapport dalla »Soc. Svizzra p. Preistorgia«)

Litteratura per la preistorgia:

- Otto Tschumi: Urgeschichte der Schweiz (Huber, Frauenfeld)
- W. U. Gyan: Mensch und Urlandschaft der Schweiz (Zürich, Büchergilde Gutenberg)
- K. Keller-Tarnuzzer: Leitfaden zur Urgeschichte (Huber, Frauenfeld)
- Kommentar z. Schulwanderbilderwerk: Höhlenbewohner, Pfahlbauer
- Walo Burkart: 12 Jahre Urgeschichtsforschung in Graubünden (JBHAGG 1939)
- Walo Burkart: Crestaulta, eine bronzezeitl. Hügelsiedlung (Basel 1946)
- Hans Conrad: Beitrag zur Frage der urgesch. Besiedlung des Engadins (HAGG 1940)
- Heinz Bächler: Die ersten Bewohner der Schweiz (Bern 1947)
- Emil Vogt: Die spätbronzezeitl. Keramik d. Schweiz (Zürich 1930)
- Jahrbücher der Schweiz. Gesellschaft f. Urgeschichte (Frauenfeld)
- Ur-Schweiz, Mitteilungen zur Ur- und Frühgeschichte d. Schweiz (Basel)
- Bündner Monatsblatt (Chur)
- Bündner Schulblatt: Urgeschichte (Spezialnummer)
- C. A. W. Guggisberg: Kleine Erdgeschichte (Bern)
- Bon. Plaz: Scuvertas e colonisaziungs preistoricas an Surmeir, Sulom 1946

Las Veias malas

Jonas Barandun, Trin

Emissiùn Sutselva

Scha nus vagn oz dad ir da Tusàn ainta Schons near Valragn scha sasainsa agl auto da posta a salaschagn manar cun grànd farcass a cun grànda speartadad an measura tras la ple gràndiusa szeneria ca noss cantùn â da porschar, las Veias-malas.

An egn' ura a mesa va 'gn a pe da Tusàn antoccan ainta Ziràn. Bi suainter Tusàn saseara la cavorgia ple a ple. Da mèn dretg digl Ragn sadòlzan las pres-crap egn per tschiant metars adretg sei; da mèn saniastar â 'gl ànc gòld. Mo suaintar tres quarts d' ura eassan sen egna strada tagleada agl grep òlt sur l' aua spimànta digl Ragn: la cavorgia digl »Verloraloch«. Mo dalunga untgeschan las schmanatschàntas miraglias. Egn fopet cun pros ad ers ad egna vischnàncetta sadaviara, sco par dar curascha agli vinadànt ca sto passar quella privlusa cavorgia. Mo igl davartimaint e curt. Bi suaintar egn quart ura zappa la greppa anzemmal puspe dad amadus mèn, mo quell' eada ple òlt a ple stretg. L' ampremma pùnt travarsescha la cavorgia, var otgànta metars sur l' aua digl Ragn. La ramur da l' aua po 'gn betg udir, a me qua a tscha vez' ign l' aua ca vean nanavànt orsut greppa ca palenda suror. La stradad e ear qua tagleada agl grep. Galerias da beton fon ustànta encùntar lavignas a crappa curdànta. Suaintar egn kilometer turna la strada sur la savunda pùnt vei puspe sella vart dretga. Quella pùnt e miaz ple curta mo poca letga òlta sco l' ampremma. Igl fa schnavurs da vurdar sur igl mir da la pùnt aintagiou an quellas profunditads ca paran igl unfiarn. Mo ussa vean la cuntrada ple migevla, las pres-crap zappan anvos, la strada passa tras gòld da pegn, a da liantsch salida la Val Schons.

cun bùna raschùn â igl piaval bi agl tains da miaz do a quella cavorgia igl num »veias malas«. Veias malas e que sto antoccan oz. Mo tge ca fa schmarvaglear nus dad oz e igl fatg, ca la veia tras la cavorgia vean biageada or bi digls 1473. A fetg carteval passavan igls Romans ad avànt iglsezs bi igls Rets qua tras.

Partge àni tras tant tschantaners sfurzo la veia digl Sogn Bernardegn a digl Spleia ca stueva passar tras las Veias malas? Egn' igleada sella tgarta da l' Europa nus dat la rasposta: Igl e la ple curta veia tràntar la Teara tudestga a l' Italia. Plenavànt dastgainsa betg amblidar c' igls vigls nizageavan or igl transport sell' aua daple ca nus. Bi a Cuera vagneva la roba (par part) cargeada sen punteras ad ascheia transportada antoccan giou agl laig da Constanza. Da l' otra vart digl Spleia earan igl laig da Como ad igls ragns da la planira digl Po ca purschevan las mademmas pussevladads.

La muntada da la rutta digl Bernardegn a cunzund digl Spleia crescha davend' igl tains da miaz ad igl cumears qua tras concurenzescha ple a ple las otras ruttas.

Egna pintga survesta sclarescha que svilup:

Carteval fre grànd traffic digl tains digls Romans,
ànz pintg traffic digl tains da miaz,
pintga tschessada suaintar igls 1240 (veia tras la cavorgia da Schöllenen),
antoccan 1473 grànda concurrenza digl Gelgia a digl Set,

Maletg 1

Trantar las duas pùnts. Davostiar la savunda pùnt, la pùnt viglia digls 1738,
dasperas la nova digls 1934. (Foto Jules Geiger, Flem)

1473 vean la veia davenda Tusàn antoccan Ziràn — mo cunzund davenda Runtgaglia — biageada or, pùnts-lenn (varda mal. 2, 3, 4),
igl cumears prenda tiar. Igl Spleia a Bernardegn antschevan a concurenzar tut
igls otars pass sur las Alps,
1738/39 vignan las duas pùnts-crap biageadas. Las malsiiras pùnts suaintar
la greppa svaneschan (varda mal. 2 a 4). Igl cumears tras las Veias malas flu-
rescha.

Que grànd cumears sur igl Spleia a Bernardegn ad igl onn da fumaz 1818 madi-
reschan igl project dad egna strada da Tusàn sur igl Spleia a sur igl Bernardegn.
Digls 1819 toccan 1822 vean 'la biageada. Ussa prenda igl traffic tiar dad onn
tiar onn. An egn onn passan 100 000 q roba las Veias malas!

La veiafiar digl Gotthard â lu mess egn meaz tschantaner ple tard egna fegn
anetga a quella avagna internazionale ca veva sarvieu da tschantaners agli
cumears trântar la Teara tudestga a l' Italia.

An nossa emissiùn ruschanainsa igl amprem sur da l'istorgia da la veia. Suaintar
fagiainsa igl vieadi cun egn stab da suma davenda Cuera antoccan ainta Clavenna
anturn igls 1500 a vagn lura caschùn da ruschanar digl cumears da suma a digl
viagear da lez tains.

La savundànta survesta historica e par màns digl surmester. Las zeffras e forza
bian da scrivar veda la tavla avànt l' emissiùn par c' igls sculars setgan sa-
vundar migliar.

Tains digls Romans: Fetg carteval navan igls Romans tras la cavorgia a betg da
Tusàn orase Lohn a suraint near zund ple òlt sur l' alp Annarosa, sco ign â adi-
gna cartieu. (Varda: Mani, Bündn. Monatsblatt, 1936 Nr. 5; Simonett, Bündn. Mo-
natsblatt, 1954 Nr. 6.) Siir e c' igl deva egna veia romana trântar Tusàn ad An-
deer. Mo ign tgatta nigns fastezs ple da quella veia.

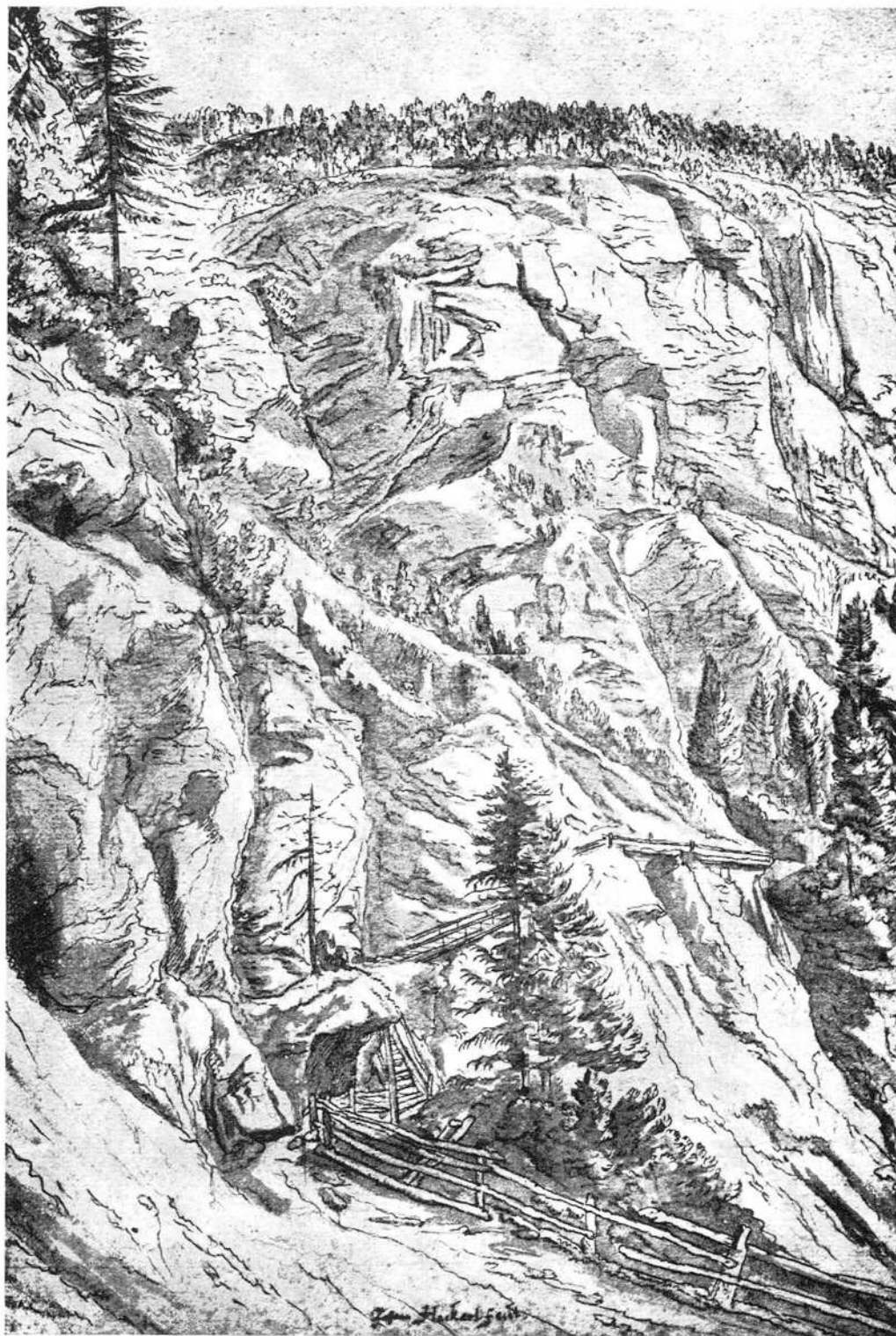
Tains da miaz: Digls 1473 vean la veia tras las Veias malas biageada or, cunzund
trântar Runtgaglia a Ziràn (Rania), peia tras la cavorgia da las Veias malas
agl senn ple stretg. La veia nava trasor da màn saniastar digl Ragn ad eara par
part sen lobtgas-lenn. (Maletg 4)

Suaintar scartiras viglias (cunzund: Viamala-Brief 1473, squitschieu an: Bündn.
Monatsblatt, 1936 Nr. 5) passava bi avànt egna veia tras la cavorgia. Mo carteval
ear 'la fetg schleata, ascheia c' igl e sto dabasigns da biagear or ella. Ca la
veia eara privlusa gi igl num »veias malas«, ca e **ple vigil ca 1473** (Viamala-Brief,
noua que num croda par l' amprem' eada). Peia stuevigl dar egna veia **avànt**
igls 1473. Glez sclarescha ear igl fatg c' igl grof Rudolf da Werdenberg-Sargans
e passo anturn igls 1420 tras las Veias malas cun egn muval biastga ca 'l veva.
angulo digls Lumbards.

1655: Igl malageadar hollandes Jan Hackaert e passo tras las Veias malas ad
â scho anavos egn diambar maletgs, ca mussan sco la veia vaseva or da lez
tains. (Tut quels maletgs tgattign an: Unbekannte Schweizer Landschaften, Stel-
ling-Michaud, Turitg/Leipzig 1937).

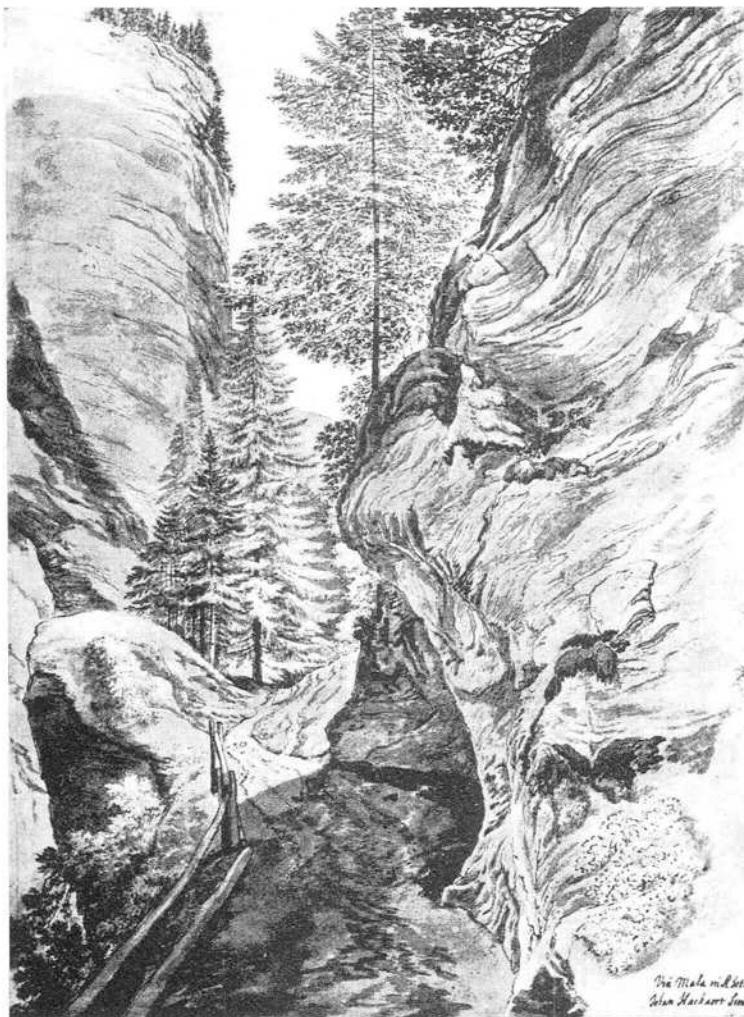
Maletg 2 —————>

La veia trântar las duas pùnts, vesta ancûntar measanotg. Igl maletg e fatg digls 1655 digl
malageadar holandes Jan Hackaert, peia avànt ca las duas pùnts-crap en stadas biageadas.

1738/39: Las duas pùnts-crap vignan biageadas. Enga stat ànc oz, sper la pùnt nova digls 1934. L' otra àni scarpo d'avent cun biagear la nova digls 1938. Quellas pùnts â igl Christian Wilderer da Tavo biagieu, e gna prestatzgùn nungetga par lez tainsl (Maletg 1)

1819—22: La strada da Tusàn — Spleia a Bernardegn vean biageada. Quegl e la strada sco 'l e ple near mains ànc oz.

Maletg 3

Jan Hackaert. La veia davos la savunda pùnt, ancuntar miazgi.
La veia dad oz passa agl madem liac.

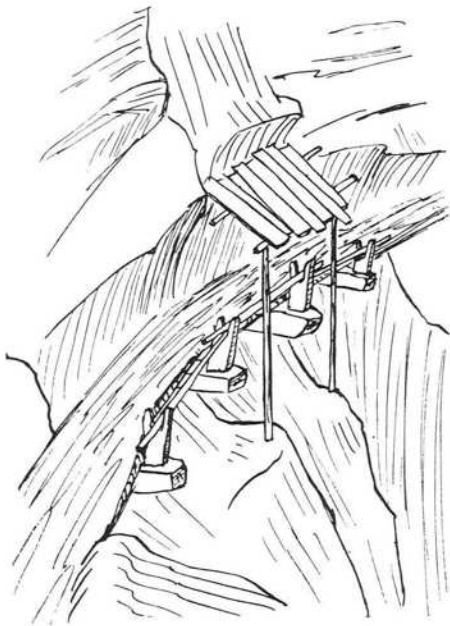
Paieu quella strada ân:

l' Italia (raginavel da Sardegna a raginavel d' Austria)	frs. 584 400
igls marcadànts tessines	frs. 20 700
las fatschendas da spediziun da Cuera*	frs. 724 200
las vischnàncas interessadas	frs. 85 000
igl cantùn Grischùn	frs. 560 000
an tut	frs. 1974 300

* amprest agli cantùn.
(Quellas zeffras vignan betg numnadas all' emissiun.)

L' antiara strada custa dus milliùns. Quànt duple custass ella oz! — a custa forz' ànc. Me igl toc strada nova da Tusàn toccan Runtgaglia cà vean gest uss biagieu custa 7,3 milliùns!

Las clischas dils maletgs 2 a 3 à la biblioteca centrala, Turitg surdo bar nut par diavar an nossa giasetta.

Maletg 4

Quela scizza (suaintar egn maletg digl Jan Hackaert) mussa egn l'obtga-lenn ad egn distanza ancùntar crappa curdànta a lavignas.

Co nos vegls meisters baghegiavan!

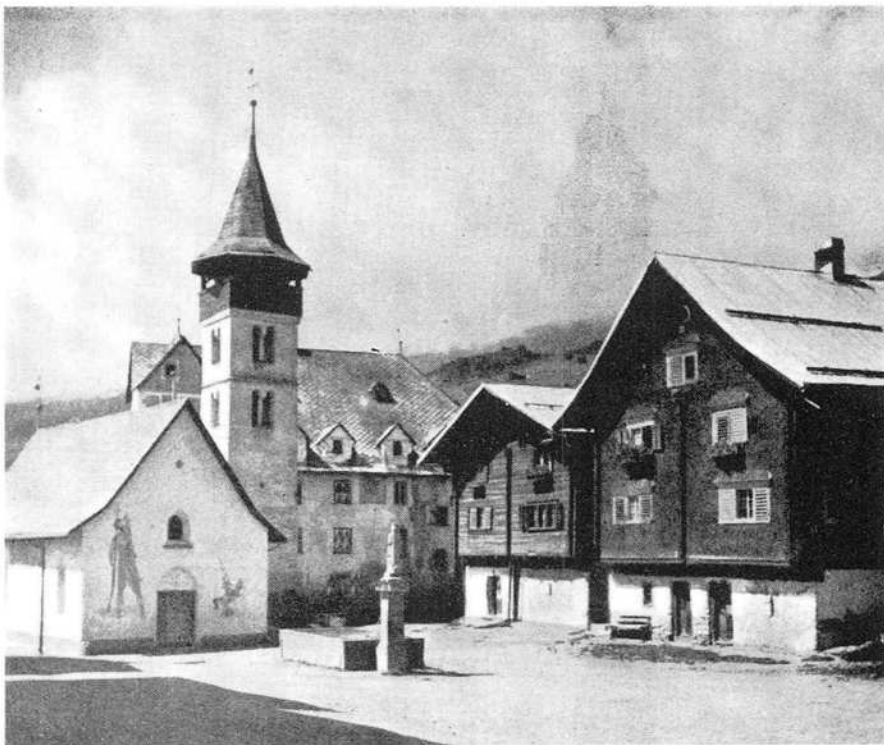
Alfons Maissen, Cuera

Emissiun Surselva

Nusautri anflein igl aspect de nos vitgs, de nossas casas, clavaus, truaschs e faners ordinaris e veders. Igl jester denton retegn bugen e cun gudiment siu pass sin piazza cadruvi ni en in bi encarden dil vitg e contempla, contempla! Quei che para a nus de luverdis, ei per quel che contempla per l' emprema gada tut en biala dumengia, igl ei in mirar de fiastas, in vestgiu plein fils d'argien. Co fuss ei sche nus retrospectassen al temps d'avon treis e quatertschien onns ed empruassen de reviver en nova contemplaziun nies vitg, nossa cun-

Pruastg dadens. Enzacontas intactamein conservadas casas-lenn entadem la Lumnezia.
Da tschella vart della val vesein nus il bi vitg de Lumbrein.

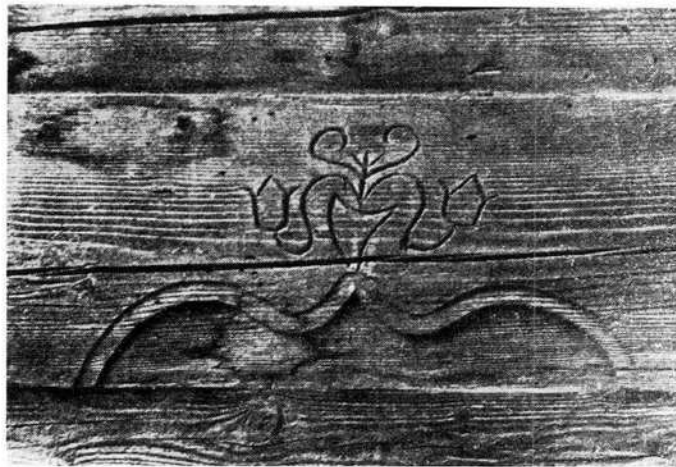

In dils bials Cadruvis della Surselva, a **Vella**. Dretg della baselgia de sogn Bistgaun e sogn Roc vesein nus duas stupentas casas-lenn dublas.

trada? — En questa emissiun ei mo in smiul d' in tal patertgar pusseivels. Mo con fuss de realisar en plirs onns cun ina savieivla retscha de scolars: ir suenter ils fastitgs de nos perdavons e lur barhar che ha schaffiu emperneivla dimora ad affons e beadis. Tgei fa turnentar pli bugen l' egliada dils nos egl jester che il patratg alla carezia gudida egl uclaun, el vitg natal els onns de giuventetgna, en baselgia, en casa, en scola, sil funs e sin pradas amureivlas? Oz lein nus specialmein perseguitar la moda e maniera co nos vegls meisters baghegiavan. El centrum stat naturalmein la casa, il ravugl della famiglia, mo era clavaus, bargias, truaschs e zonas seretschan entuorn quella sco ils pluscheins entuorn la clutschiera. **Con veglias ein nossas casas**, ei bein ina dellas empremas damondas, mo dellas pli grevas de rispunder. Nus possedein ni veglias scartiras ni dessegns de renumai designaders che plidassen d'avon tschun, sis e siattschien onns. La suletta segira clav ein nos vegls baghetgs oz aunc existents: **nossas perdetgas!** Tut quei che ha formau ed ornau nos vitgs avon quels pli vegls documents de casas, para d'esser curdau en emblidanza e la reconstrucziun della fatscha ded in de quels vitgs svani en sia totalitad, sto buna-mein vegnir refatgs sin fundaments supponi. Mo la scienza che rimna onns ora

experienzas e che mesira e controlllescha oz quasi mintga casa purila, sa trer pulit segiras conclusiuns arisguard ils baghetgs avon nossa era edificiala che tonscha buca pli lunsch anavos che al 16 avel tschentaner. Il lenn ha gie mort, ils mirs san sballunar! Las preits-casa sesbutlan cul temps e van a smerscha cunzun sch' il quitau dils tschentanners ha buca serraun bein las retschas de slondas sin tetg schluchentau.

Las casas-lenn las pli veglias (quellas de crap vegnan cheu buca consideradas) dateschan dal sedischavel tschentaner. Da quei temps, pia entuorn 1570 ein mo paucas pli conservadas. Ensemen cun quellas dil 17 avel tschentaner porschan las pli veglias la basa per concluder anavos, viaden ell' era senza veseivels mussaments. Già nossas empremas casas ein per part »dublas«. La casa dubla ei denton buca daventada sco »tipus« tutteninagada. Il svilup de pli baul era or-

In dils biars ornaments el lenn de tschentament.
La schlingia cun sissu tulipanas stilisadas.

ganics, tradiziunals e senza la prescha de maschinas e de malruaus. Tschien onns vargavan avon che nos meisters midavan considerablamein lur moda de baghegiar. De maniera astgein nus silmeins concluder che nos perdavons dil quitordisch e quindischavel tschentaner hagian buca mo viviu en avdonzas miserablas e semplas tegias de prada. La casa sempla dominava fetg probabel, ed era pli stretga e bassa che quellas ded oz. Mo ella era pulit cumadeivla e tgunsch de scaldar cun finiastras bassas e barcunets entirs che fagevan paretta de staups de nuegl. La cuschina veva ina sempla fueina che scaldava las urdanas ella vanaun che pendea vid il plumagl. Mo vanaun e plumagl dev' ei forsa mo ellas casas pli beinstontas. La »casa de fiug« sco il Surmiran numna aunc oz sia cuschina pli sviluppada, era lura libra e largia toca sum, toc' il trer-tetg, ed il fem saltava per il vit entuorn per lura cul temps mitschar denter lat e schlonda ora. Ins astga era supponer ch' ei devi gia sper la »sempla« era entschattas de »casas dublas« de schitta dimensiun, che duvravan mo in tetg e quater preits

Acla (Val Medel) In lennari en preit. Cul grev mogn de preit stagna el giuaden la preit della casa. Avon che dar la frida schai il mogn sil schui dretg. Buccas, tgaus mugrin e darschuns ston ira inenglauter.

per dus cussadents. Cunzun suenter gronds barschaments tuccav' ei de baghegiar alla moda novissima dil temps. Quei era capeivel, pertgei las veglias casas eran durant ils tschentaners buca mo vegnidas decadentas, mo era sentardadas el svilup continuont. Las novissimas che duevan puspei survargar tschentaners, stuevan vegnir construidas tenor las novas normas per buca seantiquar memia spert. E tonaton, il tipus de baghetg restava adina il medem!

La gronda armada de casaments purils ei vegnida fatga durant il 18 e 19 avel tschentaner. Quellas resplendan in grond progress e dattan perdetga d' in temps de prosperaziun. Pertgei il tschaffen d' ornar, d' embellir la casa rehamein, neschia il bia de pulita beinstonza. Las casas che derivan d' avon 100 e 150

Lumbrerin. Finiastras d' ina casa-lenn alla veglia, cun barcuns pleins. Bialas ein las raglas e res su e sut finiastra.

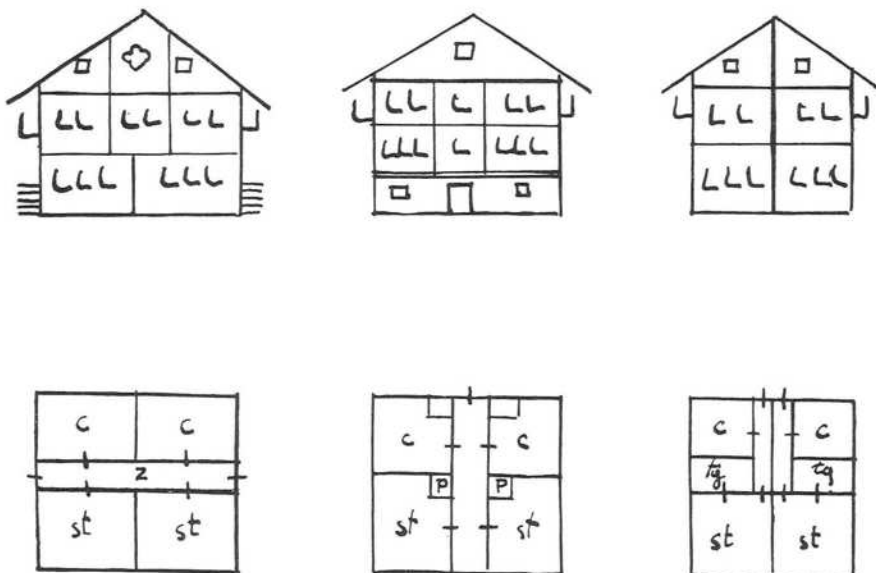
Rueun. Uaffens dil tagliallenna: sigir aulta e sigir lada sils cavals de squadrar.

onns han tuttavia aunc la qualitat ded edificis carschi ord il ravugl d' in solid senn pratic ed artistic e per gronda part de buna proporziun, fatgas de lennaris tradiziunals.

Quei fuss in tec historia della fatscha de nos vitgs. Tut ei daventau entras stenta ed energia humana. Quei che nos perdavons han creau, sto interessar il vegnentsuenter. Interessant ed instructiv per ils scolars fuss de perseguitar las bellezias, schegie de mudesta paretta, che orneschan oz aunc nos baghetgs. El dueigi far stem dils bials intagls e simbols el lenn de tschentament, admirar ils res e raglas duladas els sur- e sutfiniastras, dar in'egliada si encounter il trer-tetg per leger dallas annadas ils millesis e las inizialas de patruns e meisters. Leu ein era savens de cattar stupents tgau-mugrins, colurai e curvai en fuorma de vers drags e draguns. Buca meins bials ein pilver ils tschabergals de lautgas e lautgets cun spadas bein scrinadas. Las crunas de neglas ein fatgas cun ardur ed amur e per luschezia de nossas masseras. Era ils eschs-casa ed eschs-stiva, il plantschius sura de curegias, puffens e truccas demuossan bia senn artistic.

Co fuss ei sch'ils scolars, secapescha sut la direcziun di scolast, massen suenter ils fastitgs dils meisters e patruns oriunds dellas casas dil vitg? Cun quei problem colligiaus ei era la vegliadetgna dellas casas. Per eruir quei dat ei pliras pusseivladads che san menar ad encuraschonts resultats. Biiaras casas han indicau si el trer-tetg, el gebel il millesi e magari era las inizialas dils meisters ed emprems patruns. Paregliond quellas cun baghetgs fatgs en medema maniera mo senza annada, ein ins eventualmein el cass de festisar l' existenza de medems lennaris per pliras casas el vitg. Grond agid san vegls meisters dar. Els san far attents sin medemas construcziuns ed atgnadads che san mo derivar dil medem meister vegl. Per da quellas paregliaziuns, s'ei impurtont de mirar co ils intagls dils ornamentals ein fatgs sin ina u l' altra casa. Era han nos tats udiu bia de lur tats e basats sur della historia dil vitg, bein era sur della casa paterna e tgi che steva pli baul en quella.

In'otra lavur interessanta per ils scolars ei de visitar casas vischinas e controllar ellas en lur construcziun, partiziun ed orientaziun. Immediat interesseschan lura tut las casas dil vitg e tut da sez entscheiva il scolar a classificar. Per saver far classificaziuns sto 'l empernder de far semplas skizzas u plans de fundament e dessegns de fatschadas. Nua ein per exempel las stivas piazzadas, nua las cuschinas, las lautgas e lautgets? Nua las entradas e scalas, la direcziun e piazzament dils zulers, nua van ins sin combra, co ei la tginada, ils tschalers fatgs? etc. Tut quei promova la carezia e la enconuschientscha de nos carezai vitgs ed uclauns. Sutvart dundel jeu enzacons exempels de semplas skizzas per plans.

Cheu setract' ei mo d'enzacontas emprovas. Mintga vitg posseda casas cun novas combinaziuns e partiziuns. Il plan de fundament sut corrispunda mintgamai culla skizza de fatschada sura. Per mintga baghetg ei d'indicar la numera de casament ed il num dil possessur e sche pusseivel quels de pli baul. Sil plan de fundament san ins indiar las cuschinas cun »c«, las stivas cun »st«, la combra tras stiva (stebli) cun »cst«, il zulè cun »z«, la pegna cun »p«, la furnascha ni platta cun »f«, las combras cun »co«, las scalas cun »sc« etc. Ins sa era scriver igl entir plaid sch' il spazi lubescha. Bien fuss de dar las mesiras dil fundament, de cuschinas, stivas, zulès etc.

L' emissiun propria sto serestrenscher ad enzacontas episodas dil baghegiar de nos vegls meisters. Ils taglialennas vegnan ina biala damaun e squadran la lenna-preit per la casa nova, fan ils ornamentals e preparan per derscher si il baghetg. Nus anflein lu els jamnas ed jamnas ella preit, quei vul dir fatschentai cun metter in lenn suenter l'auter en construcziun. Cun resgia, sigir, squadra e scalpar fan els il bia de lur greva lavur. Ina caussa che fa zun sterment de mirar tier (il meister fa quei sco de far nuot) ei il serrar giuaden la lenna-preit cun agid dil grev mogn de preit. Tgaus e buccas mugrin ston inenglauter, ils darschuns vegnan tratgs suenter aschia tochen ch' il mescal sesplatta denter preits. Bia ve-

gneva fatg da nos versai meisters mo cun squadra e plumin; plans el senn ded oz dev' ei strusch. Igl egl era carschiu allas proporziuns e gestas mesiras. Cunzun il trer-tetg deva de sbatter tochen che tut la tocca era en siu esser. Cun ina biala fiasta vegneva suenter meins e meins pitgar e zambergiar il baghetg benedius en.

Alla fin arrivein nus ad in capetel empau trests e depriments. Bialas cantunadas, bials cadruvis, interessantas fontaunas secattan aunc adina en nos vitgs. Quei ei nossa luschezia ed igl incantament dils biars jasters che passan e vargan nossa cuntrada. Mo sper quella ludeivla vart, vesein nus beinduras casas tut lavagadas en lur bialas proporziuns oriundas. Ei secapescha che baghetgs centenaris ston beinduras vegnir reparai. Savens ei la famiglia d'aventada memia gronda per la casa dils babuns. Lu sto 'la vegnir ingrondida sche negin vul baghegiar ina nova. Tontas gadas daventa quei denton en ina moda pauc adattada per salvar la biala fatscha de nos vitgs. Finiastras disproporziunadas vegnan cavadas ora, savens de differenta grondezia ellas duas mesadads. Savens ein ins gnanc el cass ded alzar ina casa senza far gobs gl' entir baghetg. Co fuss quei sch' ins fagess quellas midadas necessarias cun bien gust, cun schanetg e pietad? Ins astga buca pli schar turschar il meister tenor siu gust e plascher. Ti, possessur stos saver coi sto esser! Ti, pagas gie e stos star ed avdar en Tia dimora. Ins sa gie fetg bein combinar il bi cul cumadeivel e bien. Bia bien gust savein nus emprendre de nos vegls casaments, fatgs ded inschignus e cun-cienzius mistergners dil temps vargaul

Dessegn digl onn 1553.

Uerbel bab, squadra Tiu lenn,
Prusa mumma, fila agil Tiu glin,
Il mattet, consolader en tutta lavur,
ch'enquera si cheu las stialas
ei il baghegiader dil mund!

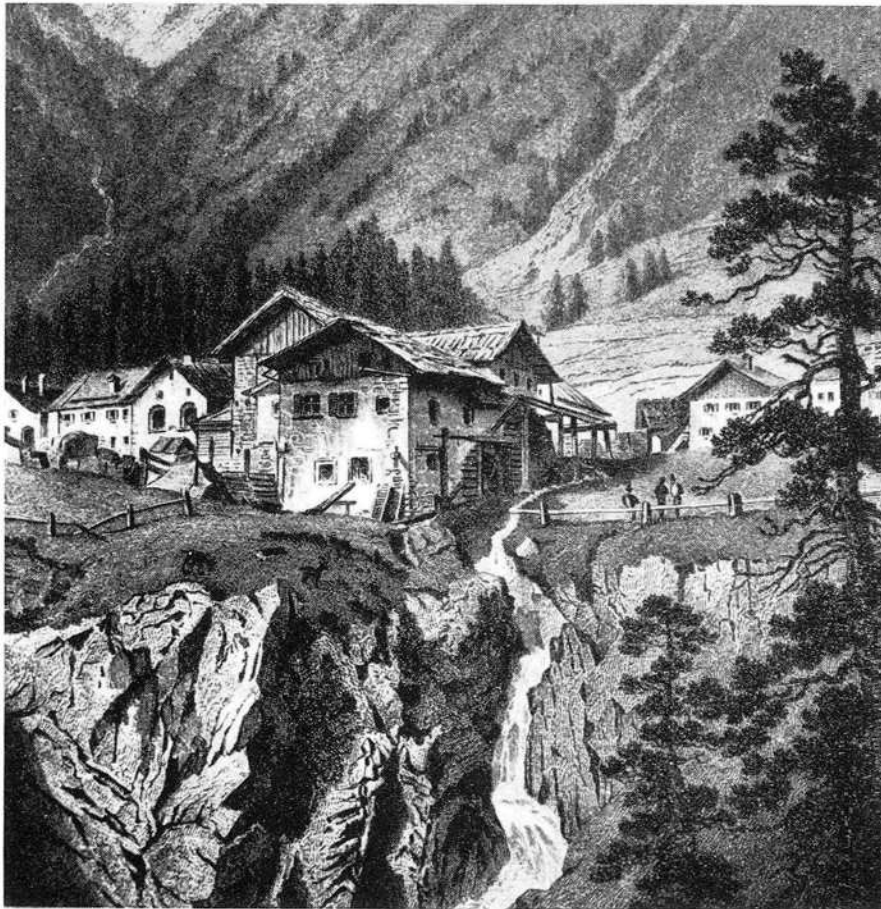
Gian Marchet Colani

Emissiun Engiadina

Giacumin Steinrisser, Schlarigna

1. Ils terms da sia vita

Che resta dal »Raig del Bernina« per **Gian Marchet Colani**, scha nus al privains dall' ampla fantasia dad J. C. Heer? Ün pèr datas, ün pèr anecdotes e divers segns da dumanda. Melgro las pochas notizchas biograficas, Colani ais interessant avuonda per s' occuper d' el, eir scha que as trattess be da Colani scu chatscheder. Pü interessant, ma eir pü problematic, ais Colani scu umaun. Las descripziuns da sieu character sun multifaras. Chi'l stima ed onurescha e chi nun

Chesa e fuschina da Colani süsom Puntraschigna. (Foto B. Schocher Puntraschigna)

lascha bun ün pail. Ün pitschen Jürg Jenatsch sün oter champ, nun do el andit a discussiun? — Ma per nun ir gia al principi our per la ramma tscherchains da proseguir la biografia dalla chüna alla fossa usche minuziusamaing scu 'l predichant alla predgia funebra (premiss ch'el l' hegia stüdgeda!).

Inua cha la Chamuera banduna s-chimand la stretta chavorgia traunter Mösella e Mezzaun gescha Chamues-ch. Pitschna la vschinaunchetta e bod quinteda la populaziun, ma che importa il numer, scha persunas marcantas scu Adam da Chamues-ch, il Guglielm Tell engiadinais, Filip Galizius, il Martin Luther Grischun e Gian Marchet Colani derivan u eiran stabilieus accò? Pelvaira, Chamues-ch nun s' ho da trupager nella schelta da prominents!

Cò noschit l'an 1772 Gian Marchet Colani scu figl da Conradin Colani, dit il »melprüvo«. El eira falegnam, marangun, vaschler, contadin e chatscheder. Che fet il »melprüvo« zieva cha l' incendi dal 1803 avava privo la populaziun da tet e stüva choda? El refabrichet lur chesettas per —ünguotta, il melprüvo.

Che pü bel — e que aunch' hoz — per ün mat da podair mastrager cun s-charpel e martè u ir cul bap in muntagna? Que tuot podet il giuven Gian Marchet. Na per ünguotta nun dvantet el ün hom indschegnaivel, abel da piglier per mauns ogni lavur. Cull' istessa lestezza drovaiv' el la mazza dal farrer, la splauna dal falegnam e la pincetta dal uraloger. Sia infanzia füt sieu giansunedi.

La paschiun dad ir a chatscha eira sdasdeda gia da mat. All' eted da 14 ans avai' el schluppetto pü cu 60 chamuotschs.

La scoula, üna instituziun secundaria, nun occasiunet grandas difficulteds. Ils 24 custabs dal alfabet e las zifras fin 10 imprendet Gian Marchet dal reverenda. A ler notas stu' l' eir avoir imprains — do, mi, sol — perche sainza cognuschen-tschas musicalas la raspeda da Puntraschigna nun l' avess sgür na affido la carica da »Vorsinger« (prüm chantadur).

Discretamaing per temp, all' eted da 22 ans, as maridet el dal 1794 cun Margaretha Ambas e gnit as stabilir sü Bever, la dmura da sa duonna. L' armonia nella vita matrimoniala laschet da que chi pera püchöntscha da desiderer. L'alach, dal quèl sortittan ün mat ed üna matta, gnit scholt sün giavüsch dad amenduos zieva 9 ans. Neir la müdeda d' ajer in Frauntscha nun paret d' avoir l' effet desidero. Dal 1796 chattains a Gian Marchet cun squassel a barett' alva a St. Etienne in Frauntscha in üna confiserie mneda da paraints. Pasta fruolla e paun da Spagna ais materia memma lamma per l' engiadinais adüso a laina d' larsch e batter fier. Impè da ster in furneria a fuonder zücher ed inglatscher maruns, fügia 'l in ün' uffizina d' ün armaröl e guarda cu cha quel stordscha channas da schluppet. A nun ais auncha scadieü l' an cha Gian Marchet ho lio sa valisch e 's rechatta sül retuorn in Engiadina. Scu taunts oters stuvet el fügir in sa valleda, davent dal ajer stit e l' ova tevgia dalla bassa, inavous in terra crüja, inua ch' als chamuotschs, ot sur il god, cumbattan cunter fraid e fam. Turno in Engiadina s' occup' el surtuot scu serrürrier. Serradüras per scrigns, büffets e s-chantschias in ampel numer bandunan si' uffizina. Lavur da pionier prasta 'l pero construind il schluppet a duos chöds. Perche strer cun se ün' arma pesanta cun duos channas scha basta üna? Perche na lascher sortir duos tuns dall' istessa foura plazzand duos chöds ün davous l'oter? Per Bacco, Colani cun üna testa düra e la perseveranza d' ün pionier s-chaffit il nouv schluppet!

Puntraschigna da temp vegl. (Foto da B. Schocher Puntraschigna)

Zieva s' avoir separo da sia prüma duonna as domiciliel el a Puntraschigna sperand d'avair pü fortüna culla seguonda. Que pera d'esser sto il cass, perche dall'alach cun Maria Branger sortittan 5 infaunts.

Süsom Puntraschigna, nua la via laterela deviescha vers la staziun, Colani avaiva sa fuschigna. Da cò strasunaiva la mazza süll' inchüna battand il fier s-chalmano aunch' aunch' spunta l'alva. Sper sa lavur da farrer avaiv' el temp da cultiver sa muaglia ed administrer si' agricultura. In Val Roseg, $\frac{1}{4}$ uretta davent dalla staziun, sto aunch' hoz l' Acla Colani chi a sieu temp compigliaiva stall' e tavlo. Accò e na a chatscha s' attret el la malattia chi occasiunet sia mort.

Sieu spiert inquiet nu 'l laschet chatter pos neir a Puntraschigna. Cun duonna e 4 infaunts vo 'l scu fittadin ed uster sün Bernina bassa. Ils chavallers da Samedan, Schlarigna e Puntraschigna chi scu unics haun il dret da transport sur il Bernina fin a La Rösa as ferman gugent tar Colani per as rinforzer cun üna porziun chaschöl veider ed ün mez vin Vuclina. Scha l' uster ho buna glüna, tuot as separa invidas dalla stüvetta prüveda, ma taunt pü gugent sch' el piglia la botta stuorna. A nun düra nimia lönch ch' el as buleversescha cun sieu chantunais chi spert as inacordscha cha cun Colani ais mel manger tschireschas.

Sovenz mauncha üna chos' u l' otra in economia u usteria. La via a Puntraschigna ais bun lungia e fand comischüns vo bger temp traunter plattas chodas (aunch' hoz). Colani dressa sieu chaun ch' el vo a Puntraschigna a cumprer aint e tuorna culla chavagna plaina sün Bernina.

Intuorn ils ans 30 ais il farrer, pastizier, contadin, uster, Vorsinger e chatscheder Colani darcho ed uossa definitivamaing a Puntraschigna.

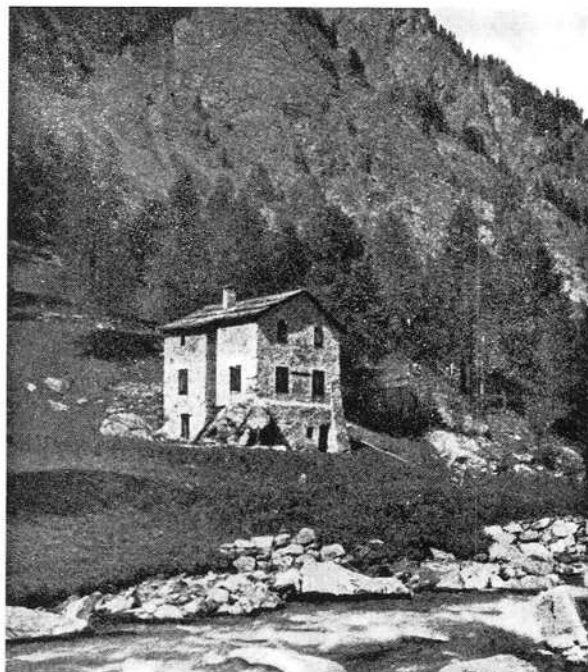
Impulsiv scu ch' el ais as lascha el aint in üna scomissa da volair sger nel istess temp taunt scu 'ls duos megliders praders tirolais. El do comprova da sia forza ed abilitèd, s' attira in conseguenza da quaista exageraziun ün ferm dafraid e moura infra cuort temp dalla puoncha. Sül sunteri da Santa Maria posa 'l. Al pè dalla baselgia sül chantun inferiur ais sa fossa. La glüsch del vadret risplenda sülla pitschna peidra blichida.

2. Barba Gian Marchet quint' aventüras

Süsom Puntraschigna davaunt sa fuschign' e 'l tschanto. No dal Piz Güglia trametta il di chi vo declinand sieus ultims razs. Il sain dallas quatter gio da Santa Maria vo s' alternand.

»A stöglan river d' ün momaint al oter«, disch Gian Marchet stoppand sa pipa cun tabac cundieu cun ervas alpinas, ch' el ho ramasso in giand a chatscha. El cognuoscha las ervas taunt bunas scu noschas, e 'l te ch' el fo landrour nun sbagliä l' effet. El as volva. Sieu cho marcant pozzo sün culöz brach bütta üna sumbriva naira nel sablun. Che testa! Ün frunt taglio scu üna peidra cristallina, ün nes aquilin da lungezza straminabla, ils leivs retrats, üna chavlera sulvedgia, e pür il sguard! El ais da tmair nel affect e plain bunted cura ch' el po güder, güder in prievel da lavina u porter surleivg al let d' ün ammalo.

»Chi so, sch' els haun fat üna zambella u irritò il predichant, ch' els hoz nun vegnan?«, as dumanda 'l. In quella spunta la brajeda intuorn la chantunera. Co-

Acla Colani in Val Roseg

Usteria Bernina bassa

lani ais bel e cirondo dalla cumpagnia tuot our d' fled chi murdia üna parevla. mesch requinta tuot per gnir pü spert possibel sves a bröch: »Eau he zoppo il
 »Che avais tgnieu a maun cha gniss usche tard, avais fat baschattas, che?« Tu-
 ögliers da sar reverenda ch' el nun ans possa dicter dumandas our dal cate-
 chissem. Ma displaschaivelmaing nun vzet el neir süll' ura. Perque essans in re-
 tard. Ma uossa quinta tü!« »Dimena üna parevla« ils taschainta Colani, e tuot
 la brajeda teidla cun buocha avierta. - »Vus giais dimena a scoula a fer dispets e
 que auncha invers il sar reverenda. Cu fatsch eau in dumengia a chanter culla
 raspeda in baselgia scha sainz' ögliers il reverenda nun po ler ils vers?« Que
 ais darcho sto üna da Tumesch, e Gian Marchet al tira per l' uraglia schnestra
 simuland üna tschera seriusa, demuossa pero plain incletta per la petulanza
 giuvenila. Tumeschin serra ün ögl dal mel cha que fo, ed üna grossa larma cula
 gio per sa massella brüna.

»Eau as quintaro d' ün di da chatscha in Val Chamuera, inua cha mnet pel nes
 ün paster scu Tumesch nos reverenda. Ad eira s-chüranteda not cura cha partit
 da Chamues-ch per Val Prünas.« »La prüma val a dretta dadains Serlas«,
 complettet Gianin, il spezialist della geografia. »Bravo«, exclamet Colani, »tü sest
 che chi voul dir cognuoscher sia patria.« E scu sün cumand strasunet dalla bra-
 jeda inchanteda la risposta unisona:

»Cognuoscher sia patria ais l' amer«

»Bain dit, bain dit«, affirmet Colani, satisfat da sa cumpagnia. Amer la patria,
 que imprendet pür al ester. Quella brama da vair ma pizza e 'l blov atschel sur ils
 vadrets am fet gnir ammalo ed eau stovet turner. — Ma nus giais darcho our
 per la ramma. Eau as volaiva quinter dalla chatscha in Val Prümas. —

Sün üna terrassa sur ün laviner serreda gio da spelma da trais varts observet cun mieu spievlun ün tröp chamuotschs. Dalum bagnet il daint da musser per eruir la direcziun del vent. El eira bun. El gniva gio dal munt«, — »Eau se perche«, sbragit Tumesch agito, — »süls ots aise pü fraid cu gio la val e l'ajer fraid pesant, quel crouda.« »Tascha, omnisapiaint«, l'assaglit Corradin, indegno d'avair tschunch il requint da barba Gian Marchet. Corradin ais ün hom scort«, continuèt Colani, »ma uossa tar la chosa! Precaut d'eviter ogni sgrizch rampchet luot sü per la paraid stipa. Ils chamuotschs restettan scu petrificos a'm vzand inaspettedamaing usche ardaint plazzo sül unic stret chi 'ls permettaiva da fügen.« »O, povers chamuotschs«, scuffuondet Nesigna chi avaiva müers gia d'üna pezza in sieu daint per nun crider ma nun podet pü supprimer las larmas. — »E tū hest schluppetto tuot ils chamuotschs« antecipet'ell' il requint as süantand las grossas larmas cul piz da sieu squassel.

»Quinta inavaunt«, murdiettan ils mats, e Colani continuèt: »Ün chamuotsch zieva l'oter fet la cupiroula giand a rudellas suringio il spelm sül laviner. Zieva fat marena cun charn d'chamuotsch sechanteda, schluppettet auncha duos, ch' eau portet gio l'alp, inua cha 'l paster am rendet attent auncha sün ün buoch, chi eir quel crudet bainbod. »Nun pudessans fer üna buna tschaina cun arost chamuotsch?« dumandet il paster gulus da manger üna vouta puolpa impè da put in gramma«. Eau am declaret dalum d'accord, premiss ch'el am porta a chesa la preja dal di. Scha vus avessas vis quel gnif! Eau am stordschet dal rir. Sül laviner eiran auncha ils set chamuotschs da straschiner gio e 'ls mner a Chamues-ch«

»Barba Gian Marchet l'ho darcho fatta«, commentet Tumesch cun satisfacziun complettand il requint da Colani cullas blastemmas cha 'l paster sto trat pel nes avaiva drovo straschinand ils set chamuotschs gio sün via.

Ils infaunts eiran paschiunos da gnir tar Colani a's lascher quinter aventüras da chatscha u anecdotes. El avaiva ün dun particuler — premiss buna glüna — da quinter ed intrategner.

3. Fama e vardet

La paschiun d'intemorir cun forza suggestiva il stimulet sovenz d'exagerar, pustüt scha que 'l reuschiva d'impressiuner glieud tmuossa e superstiziusa. Scha gniva in sia officina ün cliaint »debel in cretta«, intemorieu da strias e noschs spierts, schi sgür cha Colani nu 'l laschaiva ir, sainza l'avair fat passer las sgrischuors fraidas gio per las arains. Cò l'exaimpel:

Ün surseter, gnieu scu prader in Engiadina, al porta ün schluppet scu ch'el disch striuno. Colani piglia l'arma, la containpla, oza las surventschellas, bisbiglia ün pèr dumandas inevidentas aint per la channa, 'la volva e taidla. »Hm, quell'ais melamaing striuneda. Que saro difficil da scongürer il mel spiert. Lascha cò l'arma ün pèr dis. Eau fatsch mieu possibel«. — Il surseter vo, mez mort. Colani cunagia l'arma da puolvra e ruegen, e cura cha sieu cliaint tuorna, il schluppet funcziuna cha que ais ün plaschair. Pajamaint per sia lavur nun accepta 'l. Que ais cler pel surseter — ed el quinta inavaunt scu ch'ün quint' aunch hoz — Colani ais in relaziun cul malam.

La fama cha Gian Marchet Colani stetta in relaziun cul malign as deraset in Engiadina, tres giasts fin in Germania ed Ingelterra ed ais per part deraseda

Colani in vstieu da dumengia e 'l schluppel a duos chöds.

aunch 'hoz nella literatura. El nun tscherchet da 's rehabiliter, contrari, pü tmieu ch' el eira, main gniva 'l disturbo in »sieu« revier. »Sieu« revier eira vast. El compigliaiva las vals Roseg, Bernina, Chamuera scu eir il territori intuorn Piz Ot e Val Suvretta. Co nun toleraiva el rivals exceptuo ün pêr amihs.

Nudrida da temma, invilgia e rivalited, la fama crescha scu alvo nella pasta. Quaistas forzas destructivas servittan a sfigürer melamaing persuna e caracter da Colani. Dallas ballas striunedas al bandit chi bütta ün tirolais in Val Roseg (otra versiun nomna il Piz Ot) in üna sfessa al vandal chi tira sün sieus rivals da chatscha crescha la diffamaziun e culminescha culla pretaisa cha 'l morder Colani hegia mazzo 20 fin 30 catscheders per undrer cullas armas da sas victimas las curunas da sa stüva. Gian Marchet, defais dad homens prominents, patit nels ultims ans da sa vita suot quellas calumnias. Displaschaivelmaing gnittan quaistas derasedas tres ün cudesch, chi las surpigliet verbelmaing d' ün professur tudas-ch, fin al di d'hoz e que tres F. v. Tschudi: »Tierleben der Alpen«. —

Da sia abilitated scu tregant e chatscheder nun stovains der otras comprovas. Cu ch' el schluppettet al tagliain la pipa our d' buocha, alla chevra tres la s-chella, cu ch' el tret pel nes ils zürigais e stüfchantet catscheders da 's parteciper a sia chatscha, cu ch' el salvet disgrazchos in lavina laschaint quinter a noss cudeschs da scoula.

Arrivos alla conclusiun, ün fat ans pera incontestabel:

Gian Marchet Colani ais ün' originalited

— ün figl d' ün temp turbulent (1772 — 1837)

flarus e prievlus

extrem in sia intrapraisa

egoist e servizchaivel.

Da güdicher traunter bun e nosch surlaschaint gugent al undraivel lectur.

Literatura:

Prof. Tarnuzzer: Gian Marchet Colani;

F. v. Tschudi: Tierleben der Alpen 8. Auflage, Ausgabe 1944;

E. Lechner: Das Engadin in Wort und Bild;

Giovannes Mathis: Algords.